

SENIORŮ A SPOLEČNOST

MGR. LUCIE VIDOVIČOVÁ

1. ČEŠTÍ SENIORŮ V ČESKÉ SPOLEČNOSTI – VYBRANÁ FAKTA

Výukové cíle:

Žáci

- interpretují stereotyp tzv. průměrného seniora;
- demonstrují heterogenitu seniorské populace ;
- poukáží na rozdíl mezi „optimistickým“ a „pesimistickým“ výkladem faktů;
- demytizují některé ze zažitých představ o životě ve stáří.

Budeme-li pro tuto chvíli akceptovat arbitrární demografickou definici stáří ve věku 65 let, bylo v roce 2004 14 % populace seniorské, tedy šedesát pět a více let. To představuje 1 434 630 obyvatel, z toho je více než 35 tisíc osob starších devadesáti let. Co do regionálních rozdílů mezi nejstaršími okresy patří tradičně hl. m. Praha, Brno a Plzeň, mezi nejmladší Česká Lípa. Na sto mužů ve věkové skupině 60+ připadá cca 145 žen, přičemž v nejstarších skupinách (85+) je tento poměr již téměř tři ženy na jednoho muže.

Seniory volí, pracují a nakupují. Seniory jsou aktivními podílíky na tvorbě HDP, a to v tržní i netržní produkci. Navíc jsou solventními a významnými konzumenty nesmírné variability zboží a služeb. Dosud přetrvávající kultura předčasného odchodu do důchodu ovlivňuje míru ekonomické aktivity ve vyšším věku. Řada důchodců je však aktivních i po oficiálním odchodu do důchodu (viz tabulka).

Ekonomická aktivita, postavení v zaměstnání	Věk					Důchodci celkem
	60 - 64	65 - 69	70 - 74	75 - 79	80+	
Pracující důchodci celkem	57 738	38 830	15 843	1 970	363	114 744
<i>zaměstnavatelé</i>	1 650	1 087	448	53	22	3 260
<i>zaměstnanci v prac. a služebním poměru</i>	27 944	18 079	6 595	777	113	53 508
<i>ostatní zaměstnanci</i>	15 004	9 797	3 943	448	75	29 267
<i>samostatně činní</i>	9 916	7 459	3 738	569	129	21 811
<i>členové produk. družstev</i>	212	124	41	6	-	383
<i>pomáhající rod. přísluš.</i>	664	505	252	27	4	1 452
<i>nezjištěné postavení</i>	2 348	1 779	826	90	20	5 063
Nepracující důchodci celkem	383 240	391 404	389 321	322 195	245 089	1 731 249
Důchodci úhrnem	440 978	430 234	405 164	324 165	245 452	1 845 993

S rostoucím věkem ekonomická aktivita sice klesá, ale nemizí. Jistou specialitou zemí bývalého socialistického bloku je také zapojení důchodců v sedé ekonomice. Senioři jsou často se svými příjmy nespokojeni, což se projevuje vysokou mírou subjektivní chudoby. Ta může být do značné míry způsobena právě velkými rozdíly mezi mzdou a důchodovými příjmy. Přestože neexistují přesné informace o hodnotě majetku starších osob, z některých výzkumů vyplývá, že zhruba 23 % uvádí odhad svého majetku mezi půl milionem a milionem korun a 18 % osob nad 60 let odhaduje svůj majetek na více než milion korun. Více než polovina seniorů nad 60 let (56 %) také poskytuje finanční výpomoc rodinám svých dětí, čímž se de facto aktivně podílí na zvyšování koupěschopnosti mladších generací (Kuchařová 2002). Starší lidé sami jsou však velmi dobrými zákazníky a konzumenty různých služeb. Největší podíl svých příjmů vydávají senioři na potraviny a bydlení (cca 57 % všech výdajů, u zaměstnanců tvoří tyto položky cca 40 % celkové struktury výdajů). Třetí nejvyšší položkou v pořadí však tvoří výdaje na rekreaci, kulturu a sport, dále pak bytové vybavení a ostatní zboží a služby. Oproti zaměstnancům důchodci častěji utrácejí na zdraví (asi 3 % celkových výdajů). Podstatně méně než zaměstnanci však důchodci utrácejí na odívání nebo stravovací a ubytovací služby (Statistická 2002). Tyto oblasti tak lze považovat za „bílá místa“ marketingových služeb. Velmi podstatnou složkou „seniorského konzumu“ je sledování rozhlasu či televize a četba novin. Senioři vedou v objemu času, který těmto médiím věnují (noviny 45 minut, TV 3 hodiny, rozhlas 2 a 1/4 hodiny denně). Nakolik bude tento samotný proces zvyšování podílu starších osob ovlivňovat např. politický vývoj české společnosti, nelze na základě demografických dat předpovídat. V současnosti neexistuje nic takového jako typický seniorský volič. Zhruba 29 % důchodců se proklamativně zařazuje k levíci nebo levému středu, 37 % ke střednímu proudu a 24 % k pravici či pravému středu (11 % neví, kam by se na škále zařadilo). Mírně převažující tendence k levíci je pochopitelná z ohledu na možnost jisté nostalgie a především z titulu zvýšených preferencí sociálních jistot, které jsou od levicových stran silněji zdůrazňovány. I zde ovšem platí, že nové generace seniorů mohou do svého stárnutí přinášet i své vlastní politické preference, které se od těch současných mohou i výrazně lišit.

Co když senioři potřebují pomoc? Odhaduje se, že 80 až 90 % osob starších 65 let je soběstačných a potřebuje jen občasnou výpomoc rodiny a nejbližšího okolí; 13 % potřebuje pomoc v domácnosti; 7–8 % potřebuje soustavnější domácí péči a asi 2 % z nich potřebuje soustavnější ústavní péči (Kopecká 2002). Většina seniorů očekává, že jim

v tomto sledu také péče bude poskytnuta. V prvé řadě se obracejí na děti a manželského partnera, dále na obec a stát. O organizacích třetího sektoru obvykle uvažují až na posledním místě (Kuchařová 2002, Vidovičová, Rabušic 2003). Důvodem pro tuto hierarchii může být do značné míry tzv. historická setrvačnost, která v současných generacích seniorů stále doznívá – semknutá rodina a silný státní paternalismus, který byl jedinou alternativou. S postupným rozvojem charitativních a dalších občanských iniciativ a s dalším diferencováním kvality poskytovaných služeb, rozvolňujícími se rodinnými vztahy a snižujícím se počtem dětí, které budou k dispozici pro péči o své prarodiče, lze očekávat postupnou modifikaci této hierarchie. Většina současných sociologických šetření však potvrzuje, že mezi generacemi panují dobré vztahy, v rodinách se často navštěvujeme a vypomáháme si. Stále je však preferováno oddělené bydlení nukleárních rodin, s tím, že většina respondentů žije v relativně malé vzdálenosti od svých seniorů a je jim připravena pomoci v případě potřeby. Ale pomoc je poskytována i obráceně: např. většina seniorů pomáhá rodinám svých dětí s řešením problémů, při péči o vnoučata (pouze 20 % tuto formu péče neposkytuje), 50 % seniorů pomáhá dětem s chodem domácnosti a poskytuje jim i finanční výpomoc. Téměř 90 % dětí, které mají alespoň jednoho rodiče staršího 65 let, poskytují svému rodiči nějakou formu citové opory a diskutují s ním alespoň občas o jeho problémech, což je nejčastější forma podpory, ale je také jedna z nejdůležitějších (Kuchařová 2002).

Z jiného výzkumu víme, že 64 % dospělých dětí navštěvuje svoje rodiče starší 65 let jedenkrát týdně či častěji, dalších 13 % pak alespoň jedenkrát do měsíce, pro 43 % tyto návštěvy představují čistou radost, pro 33% je to někdy radost a někdy povinnost. Povzbudivé také je, že jen 2 % respondentů řeklo, že svým rodičům nepomáhají, protože jsou příliš vytíženi. Jedenáct procent respondentů – dospělých dětí pak tvrdí, že jejich rodiče pomoc nepotřebují. Většina tedy, jak to potvrzuje i výše citovaný výzkum, stále svým rodičům nějakou formu pomoci poskytuje (Vidovičová 2003).

Kvalita života ve stáří se možná mění, ale zůstává. Senioři hodnotí kvalitu svého života na čtyřbodové škále nejčastěji jako dobrou nebo běžnou, čímž se nijak výrazně neliší od celé populace. Při značné míře zjednodušení lze říci že existují některé oblasti, které mají ve vyšším věku vliv na míru životní spokojenosti: např. spokojenost se zdravotní péčí, schopnost zvládnání změn v životě a okolním prostředí, malý pocit osamělosti, pocit bezpečí ve vlastním bytě a v místě bydliště, dobrý subjektivní zdravotní stav, intenzita zájmových aktivit, příjem, vzdělání, příprava na

stáří a některé další. Naopak faktory jako věk, pohlaví, příjem na osobu, počet dětí, velikost místa bydliště se zdají být bez vlivu na hodnocení spokojenosti v životě. Z tohoto výčtu vidíme, že většina oblastí je již předem pozitivně ovlivnitelných. Každá investice – ať už finanční nebo investice do zdraví, přátel a rodiny, koníčků, vhodného bydlení – se nám ve stáří mnohonásobně vrátí. Navíc, spokojenost je něco, co se nemění se stářím, umíme-li být spokojeni jako lidé, ve stáří se na tom nic změnit nemusí. Možná že většina „zapšklých důchodců“, na něž si děti někdy stěžují, nebyli moc příjemní lidé ani „za mlada“.

Ve věku nad 75 let 54 % mužů a 44 % žen hodnotí kvalitu svého života jako „velmi dobrou“ nebo „dobrou“. Mezi těmi, kdo hodnotí kvalitu svého života jako špatnou, „vedou“ muži mezi 55 a 64 lety, v jejichž případě může být významným faktorem ztížená adaptace na život po přechodu z aktivní pracovní činnosti do důchodu (Papeš et al 2000). Zhruba každý desátý senior nad 60 let považuje stáří za nejlepší období svého života (Kuchařová 2002).

Shrnutí kapitoly Čeští senioři v české společnosti

V r. 2004 bylo Čechách 14,1 % lidí starších 65 let, to je 1 434 630 obyvatel. Na sto mužů ve věkové skupině nad 60 let připadá zhruba 145 žen, ve skupině lidí starších 85 let je tento poměr tři ženy na jednoho muže. Senioři nejsou pasivní skupinou, senioři volí, nakupují, někteří mladší ještě pracují. Mezi lidmi ve věku 60–64 let najdeme asi 30 % ekonomicky aktivních, mezi lidmi ve věku 65–70 let necelých 20 %, ekonomická aktivita s věkem samozřejmě klesá, ale nemizí zcela. Nemalé procento českých seniorů uvádí, že vychází obtížně se svými příjmy, z pohledu oficiální hranice chudoby čeští senioři chudí nejsou. Situace souvisí s velkými rozdíly mezi mzdou a důchodem. Do budoucna by se mohly zmírnit větším využíváním penzijního připojištění, event. jiných zdrojů příjmů, které si současní senioři neměli možnost vytvořit. Senioři vynaloží 57 % svých příjmů za náklady na bydlení a potraviny, třetí položka v pořadí, zhruba jen 8 %, jsou výdaje za kulturu a sport. Míra prostředků, které můžeme využívat na zájmové aktivity nebo jiné než základní věci, je jedním (nikoli jediným) z aspektů, které ovlivňují kvalitu a spokojenost života, i z tohoto důvodu je vytváření finančních rezerv žádoucí. Seniora jako cílového zákazníka český marketing na rozdíl od západních zemí ještě neobjevil. Zřejmě také vzhledem k finančním možnostem senioři za oblečení atd. vynakládají jen 4 % svých příjmů. Senioři vedou v objemu času, který věnují médiím (noviny 45 min, TV tři hodiny, rozhlas 2 a 1 hod denně). Pokud jde o zájmy, preferuje český senior individuální činnosti (televize, četba, vycházky, práce na chalupě či v do-

mácnosti), rád se setkává s blízkými, s rodinou. V české společnosti je málo zakořeněno celoživotní vzdělávání, pozitivním příkladem jsou univerzity třetího věku, a málo je zakořeněno členství v zájmových organizacích. Voličské preference rozdělují senioři přibližně rovnoměrně celým politickým spektrem.

Odhaduje se, že zhruba 80–90 % seniorů je soběstačných s pomocí rodiny a nejbližšího okolí, 13 % potřebuje pomoc v domácnosti, 7–8 % potřebuje soustavnější domácí péči a 2 % (někdy je uváděno 5 %) potřebuje ústavní péči. Je třeba podotknout, že zmíněná čísla jsou uváděna pro veškerou populaci starší 65 let; s postupujícím věkem, v jednotlivých věkových pásmech potřeba pomoci v sebeobsluze stoupá (viz různorodost seniorské populace). Potřebují-li senioři pomoc, obracejí se nejprve na děti a partnera, potom na obec a stát, o službách neziskových organizací uvažují až na posledním místě. Na toto pořadí má vliv zřejmě historická setrvačnost – dozvuky semknuté rodiny a státního paternalismu minulého režimu. Mezigenerační solidarita v rodinách více méně funguje, s rozvolňováním rodinných vazeb a snižujícím se počtem dětí nejsou do budoucna vyloučeny eventuelní postupné proměny této hierarchie. O vztazích a pomoci v rodině podrobně pojednává předchozí kapitola.

Podle výzkumů lze při určitém zjednodušení říci, že na míru spokojenosti ve stáří má vliv: spokojenost se zdravotní péčí, schopnost zvládat změny v životě a v okolním prostředí, míra pocitu osamělosti, pocit bezpečí v bytě a místě bydliště, subjektivní zdravotní stav, intenzita zájmových aktivit, příjem, vzdělání a některé další aspekty. Jak bylo řečeno v předchozích kapitolách, mnohé z uvedených aspektů lze předem ovlivnit, připravit se.

2. DŮCHODOVÝ SYSTÉM A AKTIVNÍ STÁRNUTÍ – ZÁKLADNÍ FAKTA O ZAJIŠTĚNÍ VE STÁŘÍ

Výukové cíle:

Žáci

- vysvětlí základní principy českého důchodového systému;
- zdůrazní zvyšující se význam individuální přípravy na stáří.

Moderní doba s sebou přináší ještě novou vymoženost, a tou je *důchodové zabezpečení*. V předmoderních společnostech „důchod“ jako sociální status opravňující k příjmům z veřejných financí neexistoval. Lidé pracovali, dokud byli práce schopní nebo nezemřeli. První zákonem nařízený důchodový věk byl ustanoven bismarckovským systémem starobních a invalidních penzí v roce 1891 a to na hranici 70 let, tedy limitu, kterého se

jen málokdo v této době dožíval. V roce 1913 byla hranice snížena na 65 let a akceptována většinou industrializovaných zemí (Jacobs et al. in Avramov, Mašková 2003). V některých zemích pak byla tato hranice v nedávné době opět zvýšena na 67 let (Dánsko, Island, Norsko). Většina států Evropy se v současné době snaží své systémy nějakým způsobem zeštíhlit a rizika stáří individualizovat. Ve všech systémech je tak více či méně latentní snaha o úzkou provázanost důchodové dávky s mírou odvodů do systému, zvyšování úlohy individuálního připojištění a oddalování tzv. skutečného odchodu do důchodu posouváním legální hranice pro příjem důchodu a omezení možností předčasných odchodů do důchodu. Jak ukazují poslední výsledky výzkumů důchodových preferencí, přání velké většiny populace (nejen u nás, ale i v Evropě) tyto trendy nereflektuje. Lidé chtějí do důchodu odcházet co nejdříve, a to i přesto, že dosud nemáme adekvátní náplň pro čtvrtinu života, kterou můžeme očekávat, že v důchodu prožijeme. Jiné výzkumy pak ukazují, že lidé vlastně ani moc do důchodu odejít nechtěli a že se jim tam moc nelíbí. Naše společnosti jsou sliň orientované na práci (zaměstnání), která je nositelem nejen finančního zajištění, ale představuje i řadu přidané hodnoty, jako jsou sociální vztahy, strukturace dne, pocit užitečnosti apod. Tenhle téměř začarovaný kruh: „Vím, že bych měl(a) odejít do důchodu později, ale stejně chci odejít co nejdříve, a když odejdu, nelíbí se mi to“ popsal Rabušic (2004) jako *český důchodový paradox*.

V ČR je *důchodový systém* postaven na tzv. mezigenerační solidaritě, tj. že odvody vybrané od přispěvatelů jsou ihned průběžně vypláceny důchodcům. Z angličtiny bývá tento systém označován jako „*pay-as-you-go*“ (PAYG) – „plátíš, jak jdeš“. Toto povinné důchodového pojištění představuje tzv. první pilíř systému. Druhý pilíř je dobrovolné individuální připojištění u komerčních subjektů, s možností státního příspěvku. Tento druhý pilíř je k dispozici cca od roku 1994 a v současné době představuje jen malou část důchodového zabezpečení, účastní se jej kolem 2,6 miliónů osob s průměrným měsíčním příspěvkem cca 400 Kč, což není dostatečná suma pro budoucí zajištění ve stáří. Význam individuálního zajištění však celosvětově stále roste s tím, jak se stát zbavuje své odpovědnosti za zajištění života ve stáří. Mezinárodní trendy poukazují na význam tzv. zaměstnaneckých důchodových fondů (např. Vel. Británie; u nás jejich zavedení nebylo politicky podpořeno) a zejména dalších typů příjmů ve vyšším věku (výnosy z majetku, akcií, životního pojištění, apod.). V současnosti eviduje Česká správa sociálního zabezpečení 7,68 milionů pojištěnců, z toho bylo více než 2,63 miliony důchodců. Ne všichni důchodci jsou však důchodci starobní. Těch je asi jen 1,97 milionu a v roce 2004 bylo na sta-

robní důchody vyplaceno jen 72 % celkových výdajů na dávky důchodového pojištění. Celkem se na starobní důchody ročně vyplatí asi 9 % hrubého národního produktu. Starobní důchod se skládá z jednotné základní výměry, která bývá valorizována, a z procentní výměry, která je určována diferencovanou procentní sazbou. Výpočet starobního důchodu se provádí poměrně složitým vzorcem s indexací každého roku, který pro výpočet důchodu započítáván. Muži v průměru pobírali asi 8 600 Kč, ženy cca o 1 600 Kč méně (září 2005). Velký rozdíl je také v tzv. *náhradovém poměru*, tedy jaké procento v průměru dostanete z vašeho předdůchodového příjmu. Následkem výpočtu měsíční penze se lidem s nadprůměrnými výdělků snižuje příjem řádově v desetitisících, u lidí s podprůměrnými výdělků je rozdíl mezi mzdou a důchodem jen v řádech stovek korun. Ti, jejichž plat odpovídá platu průměrnému, mají důchod cca ve výši 44 % tohoto příjmu, pokud ale máte před důchodem jen polovinu průměrného příjmu, v důchodu z něj získáváte už 70,5 %. Naopak pokud váš příjem byl dvojnásobkem průměru, pak váš náhradový poměr bude jen 25 %. Je to znak velké míry redistribuce v systému a příjmové solidarity, každopádně je to argument navíc pro některou z forem alternativního zdroje příjmu ve stáří (přípojištění, práce za mzdu apod.). Mladí lidé často mají pocit, že důchod je něco vzdáleného, ale jak jsme si ukázali v úvodu, riziko, že bychom se stáří nedožili, je tím menší, čím později jsme se narodili. Je proto lépe být připraven, vždyť je to třetina života!

Jestliže se v 60. letech 20. století přistupovalo ke stáří jako k období pomalého vyhasínání a vzdávání se rolí, dnes je tomu právě naopak – aktivní stárnutí je to, co je „in“. *Politika aktivního stárnutí* je v současné době nejsilnějším konceptem zajištění na stáří. OECD (1998: 34) definuje aktivní stárnutí jako „...duševní schopnosti lidí, kteří stárnou, vést tvůrčí život ve společnosti a ekonomice. To znamená, že mohou dělat flexibilní rozhodnutí o využití času svého života – o učení, práci, volném čase a poskytování péče“. Tato definice je však jen jedna z mnoha (další má např. Světová zdravotnická organizace), a co to znamená stárnout aktivně, se velmi liší podle toho, kdo o tomto konceptu mluví. Jedním z nejvlivnějších přístupů je v současné době přístup Evropské unie. Řečeno v kostce, Evropská unie koncept aktivního stárnutí vnímá jako prodlouženou ekonomickou aktivitu, které je dosahováno větším počtem pracovních let, pozdějším odchodem do důchodu a zapojením v sociálně produktivních aktivitách, jako je dobrovolnická práce nebo péče poskytovaná po odchodu do důchodu, stejně jako aplikace zdravého životního stylu (Avramov, Mašková 2003). V realitě však takové chápání de facto vede „pouze“ k velmi

specifickým snahám o dosažení *Stockholmského* (polovina populace EU ve věkové skupině 55–64 bude v roce 2010 zaměstnána) a *Barcelonského cíle* (progressivní nárůst skutečného průměrného věku ukončení ekonomické aktivity o pět let), které jsou oba komplementární v požadavku na prodloužování participace starších pracovníků na pracovním trhu. V USA se takovému čistě ekonomickému přístupu říká *stárnutí produktivní*. Tento přístup však není tak zcela nelegitimní. V současné době totiž existuje velká preference „utíkat“ z pracovního trhu (viz důchodový paradox), a tak dochází k tomu, že téměř 91 % české populace starší 60 let je ekonomicky neaktivní. Když si k tomu přičteme, že spousta lidí dnes dlouho studuje a nastupuje do pracovního procesu čím dál tím později, dochází k situaci, kdy třetinou svého ekonomicky aktivního života „sponzorujeme“ jeho více či méně ekonomicky neaktivní dvě třetiny. Stát by musel mít schopnosti Supermana nebo mravence, aby takovou situaci dlouhodobě vydržel. Změny, jako je třeba prodloužování věku odchodu do důchodu, proto musí přijít a není třeba se jich obávat. Vždyť dneska prožije průměrný Čech dlouhých 17 let v důchodu a Česka dokonce 22 let – a ty je přece potřeba něčím naplnit.

Shrnutí kapitoly Důchodový systém

Systém důchodového zabezpečení je relativně moderní vymoženost, v předmoderních společnostech lidé pracovali, dokud byli práce schopní nebo nezemřeli. První systém starobních a invalidních penzí zavedl Otto von Bismarck v r. 1891, důchodový věk byl 70 let. Český důchodový systém je postaven na mezigenerační solidaritě – ekonomicky aktivní odvádějí dávky do státního systému důchodového pojištění, odkud jsou obratem průběžně vypláceny dávky současným důchodcům. Vzhledem k očekávatelnému nárůstu podílu lidí důchodového věku ve společnosti je takováto koncepce důchodového zabezpečení do budoucna nefunkční. Řešením je individuální pojištění, event. zaměstnanecké důchodové fondy. Individuální pojištění využívá v ČR zatím 2,6 milionů osob, průměrný měsíční příspěvek je 400 Kč, což je pro zajištění ve stáří nedostatečná suma.

Výše důchodu se skládá z jednotné základní výměry a z procentní výměry odvislé od výše předdůchodového příjmu.

Většina evropských států se potýká s problémem, jak systémy důchodového zabezpečení ufinancovat. Východiskem je snaha o úzkou provázanost pobírané důchodové dávky s mírou odvodů do systému, zvyšování úlohy individuálního připojištění a posouvání věkové hranice pro odchod do důchodu do vyššího věku. Podle výzkumů ale většina lidí u nás i jinde v Evropě chce odejít do dů-

chodu co nejdříve i přesto, že jsou potom často nespokojení se životem v důchodu.

Politika „aktivního stárnutí“ je v současné době nejsilnějším konceptem přístupu ke stáří a zajištění na stáří. OECD definuje aktivní stárnutí jako „...duševní schopnost lidí, kteří stárnou, vést tvůrčí život ve společnosti a ekonomice. Tzn. že mohou dělat flexibilní rozhodnutí o využití času svého života – o učení, práci, volném čase a poskytování péče.“ Definic existuje více. EU koncept aktivního stárnutí vnímá jako „prodlouženou ekonomickou aktivitu, které je dosahováno větším počtem pracovních let, pozdějším odchodem do důchodu a zapojením v sociálně produktivních aktivitách jako dobrovolnická práce, stejně jako aplikací zdravého životního stylu.“ V realitě se politika v tomto pojetí snaží téměř výhradně o oddalování odchodu do důchodu.

3. PŘÍSTUPY KE STÁŘÍ V HISTORII (A STÁŘÍ ZÍTRA)

Výukové cíle:

Žáci

- vysvětlí vývoj přístupů ke stárnutí v historii;
- vnímají stárnutí v historickém a sociálním kontextu;
- vysvětlí historickou setrvačnost dnešních přístupů ke stárnutí.

Stáří, tak jak jej vnímáme dnes, je velmi ovlivněno fungováním dnešní společnosti a bylo tomu tak vždy i v historii. Pochopit historizující pohled na stárnutí nám může zároveň pomoci lépe nahlížet i způsob, jakým jej vnímáme dnes.

Při zkoumání historie stárnutí se můžeme spoléhat jen na prameny s často velmi omezenou dostupností a spolehlivostí. Nejoblíbenějším zdrojem jsou literární a písemné zdroje, často s uměleckou hodnotou. Je zde však velké riziko, že pokud se snažíme pochopit postavení seniorů v historii z Homéra, z Raisových Výminkářů nebo již zmíněné Babičky B. Němcové, jsme na tom podobně, jako kdyby někdo dělal analýzu společnosti 20. století z Matrixu nebo Harryho Pottera. Sice to je v principu možné, ale popíšeme jen určitý zlomek a ne úplně přesně. Při historizujícím pohledu tedy nezkoumáme stáří, ale jeho reprezentaci, jeho obraz, zkreslený postavou autora i jeho záměrem. Typickým příkladem je feministická kritika historie jako především mužského „příběhu“ (z angl. „his-story“). Ženy jsou v historii téměř neviditelné a pro historii stáří to platí dvojnásob. V historických dobách bylo seniorů méně než dnes a chronologický věk nebyl tolik důležitý, nevydávaly se podle něj občanky ani povolení

k nákupu alkoholu.

Dnešní euro-americká kultura leží na základech *židovsko-křesťanské tradice*, a proto začneme krátký exkurz do historie stárnutí právě tam. Ve Starém zákoně, starší části Bible, je popsáno stvoření člověka jako de facto nesmrtelného, který svojí snahou po bohorovnosti porušil jediný zákaz mu daný, což mělo za následek vyhnání ze zahrady Eden. Ovšem teprve po velké potopě byla délka lidského života zkrácena. „*Hospodin však řekl: ‚Můj duch se nebude člověkem věčně zaneprazdňovat. Vždyť je jen tělo. Ať je jeho dnů sto dvacet let.‘*“ (Genesis 6,3) – tedy věk dodnes uznávaný za přibližnou biologickou hranici. S ohledem na odhadované stáří starozákonních knih je tato informace fascinující. V pozdějších svazcích Žalmů je uvedeno: „*Počet našich let je sedmdesát roků, jsme-li při síle, pak osmdesát ... Nauč nás počítat naše dny, ať získáme moudrost srdce.*“ (Ž 90: 10, 12) Ukazuje se tedy, tak jak to potvrzují výzkumy i z pozdějších historických dob, že i když se lidé nedoživali vysokého věku v takové míře jako dnes, v průběhu celé historie existovalo určité procento dlouhověkých. Stáří navíc pravděpodobně vypadalo po biologicko-fyziologické stránce velmi podobně. Při sčítání obyvatelstva v dobách krále Davida (tj. kolem 1000 př. n. l.) se prováděl součet mužů od dvaceti do padesáti let, což byli mužové bojeschopní. Mojžíš měl ve vysokém stáří potíže se zrakem a stěžoval si, že ho bolí klouby, když měl vystoupat na vysokou horu (4.Mojžíšova 8,25; 4,34). Zdravé a silné stáří bylo stejně jako dnes požehnáním: „*Ti, kdo v domě Hospodinově jsou zasazeni, kdo rostou na nádvořích našeho Boha, ještě v sedínách ponosou plody, zůstanou statní a svěží, aby hlásali, že Hospodin je přímý, skála má, a podlosti v něm není!*“ (Žalm 92: 14–16) a moudrost nebyla jedinečnou výsadou stáří – „*Což jen u kmetů je moudrost a rozumnost pouze v dlouhém věku?*“ (Job 12,12). Stáří ve společnosti nebylo předmětem bezpodmínečného uctívání, čehož pravděpodobně nejlepším důkazem je nutnost zavést úctu k rodičům jako součást Desatera. V knize Přísloví je např. uvedeno: „*Kdo týrá otce a vyhání matku, je syn hanebný a hnusný.*“ (Př. 19,26) Nebo „*Kdo zlořečí otci a matce, tomu zhasne jeho světlo v nejhlubší tmě.*“ (Př. 20,20) Obvykle je neúcta k rodičům spojena s určitou formou trestu, resp. úcta s odměnou, a to již „v tomto“ světě, což odráží význam mezigeneračního učení – neúcta ke stáří má tendenci se replikovat v rámci rodiny i společnosti a přeneseně i přímo se nezřídká vrací jako bumerang ke svým původcům.

Pro období *antiky* se odhaduje, že 6–8 % populace bylo starší 60 let a několik málo osob se dožívalo i věku 100 let. V některých systémech bylo stáří spojeno s úřadem, ale ne nutně i politickou mocí, např. v demokratických

Aténách. Sparta oproti tomu fungovala na principu gerontokracie, členové jejího senátu „gerusie“ museli mít nejméně 60 let. Filozof Platon nedoporučoval, aby veřejný úřad zastával někdo mladší než 50 let. Toto jsou ovšem spíše výjimky, kdy se o stáří dozvídáme, protože antika byla svým založením spíše meritocentrická, lidé jsou pamatováni pro své zásluhy a nikoliv věk. Antická literatura obecně poskytuje jak obraz pozitivního, tak velmi negativního pohledu na stáří. V klasické literatuře se objevují především vážení starci plní fyzické i duševní síly, také např. postavy antropomorfních božstev, ale naopak v komediích jsou starci a zejména stařeny znázorňovány jako odpudivé a nemohoucí figury. Pro starou ženu v tomto druhu literatury bylo typické, že byla posedlou čarodějnici, kuplířkou nebo alkoholičkou. Asi nejznámějším spísem věnovaným problematice stáří je Cicerova obhajoba stáří ve spise *De Senectute* (44 př. K.). V podobném stylu píše i Plutarchos či Seneka mladší v *Dopisech Lucilioví*. Na „druhé straně bariéry“ se svým velmi negativistickým pohledem na procesy stárnutí stojí např. Plinius ml. i Plinius st., Aristoteles, Horatius a nejexpresivněji snad Juvenal (*Satira 10*). Negativní útoky se v principu soustředí na fyzická omezení, které stáří přináší, zatímco pozitivněji laděná literatura se koncentruje na psychologické vyzrávání.

Naše geografická oblast byla v *předindustriálním období* zmitána řadou populačních výkyvů v důsledku velkých, zejména morových epidemií. Starší lidé, zřejmě díky získané imunitě, jí bývají ušetřeni. Na světonázorovém poli dochází k významným posunům a vyhranění křesťanského pohledu na svět, kde se stárnoucí tělo stává symbolem světské pomíjivosti, a tudíž něčeho zavrženíhodného. Později se ke slovu dostává *humanismus* a antropocentrický náhled na svět, což stáří již mnoho hodnoty nepřináší. A to se začíná ve společnosti stále více objevovat, neboť první pokroky na poli péče o hygienu a zdraví dávají více lidem šanci se jej dožít. Přesto lze říci, že se stále ještě stárne „nepozorovaně“, protože v průběhu životního cyklu nedochází ke zjevným a převratným ztrátám rolí, ale spíše k jejich oslabování a jejich postupné změně. Stáří proto tolik nevyčívá „ven“ z celého životního cyklu. Má se za to, že skutečně revoluční změny do pojetí stáří přináší *modernizace* a *industrializace*. Dochází k dalšímu zlepšování zdraví populace a prodlužování věku, přičemž zcela zásadní restrukturalizace pracovního trhu jasně preferuje mladé. Ti se ve velkých počtech stěhují za prací do měst (urbanizace), což obrací tradiční systém závislosti – nyní jsou to mladší generace, které vydržují generace svých rodičů. Na tyto nové potřeby reaguje i vzdělávací systém, který se začíná orientovat na děti, přičemž tradiční vědění ztrácí na významu díky své-

mu rychlému zastarávání. *Modernizační teorie* proto tvrdí, že tyto trendy výrazně podkopaly úctu, jaké se stáří těšilo v tradičních společnostech, a zanechaly nám toto neblahé dědictví pojmu stáří jako přítěže. Proti této teorii se však s rostoucím vhladem do historie stárnutí vnesla vlna kritiky. Zdá se totiž, že modernizační teorie vychází z chybného předpokladu, kterým je představa, že kdysi – v tradičních společnostech – existovalo něco jako zlatý věk stáří, kdy bylo stáří bezpodmínečně uctíváno a ceněno. O tuto úctu ke stáří nás měla modernizace připravit. To ale, jak jsme viděli i v tomto krátkém historickém exkurzu, není tak zcela pravda. Zdá se, že v předindustriálních dobách neexistovaly specifické ekonomické role seniorů a milující a pečující multigenerační tradiční rodina je také spíše mýtus. Jak je patrné ze vzniku městských starobinců, nebylo moderní město ani oázou mládí. Naopak i starší lidé odcházeli do měst za vidinou lepší péče, než jaká se jim poskytovala na vesnicích apod. Navíc, přestože se dnes setkáváme s určitými projevy neúcty a ageismu vůči lidem ve vyšším věku (viz níže), jsou starším a starým lidem veřejně přisuzovány také tradičně pozitivní hodnoty (moudrost, emocionální podpora, apod.).

Abychom to shrnuli: zdá se, že pohledy na stáří se v historii zase tolik nelišily. I když jsme se domnívali, že je vynálezem zcela moderním a současným, starší lidé byli ve společnosti vždy. Vždy se také stárlo jinak mužům a ženám, bohatým a chudým a moderní důchodové systémy, přestože přinesly do té doby nevidanou ochranu před masovou chudobou, na tom zase tolik nezměnily. Vždy byla reflektována nejednoznačnost a ambivalence procesu stárnutí, které objektivně řadu věcí odnese, ale není jen involucí, ale i vývojem. Podobně jako v případě prodlužování naděje na dožití lze předpokládat, že tento vývoj bude možné do značné míry extrapolovat i do budoucnosti.

Každá nová kohorta prochází procesem svého formování ve zcela jedinečné kombinaci historických, sociálních, politických, ekonomických, technologických a ekologických podmínek. Vedle jedinečnosti účinku těchto podmínek na každého člena kohorty vytvářejí tyto okolnosti také jakýsi společný zážitek (požadí), který jednotliví členové kohorty sdílí společně a který je odlišuje od kohort předchozích i následujících. Čím později se určitá generace narodila, tím vyššího věku se budou její příslušníci dožívat, tím lepší a pokročilejší zdravotní péče jim bude poskytována, budou dosahovat komplexnějšího vzdělání (např. mezi lety 1950 a 2001 se podíl osob nad 60 let se základním vzděláním snížil téměř dva a půlkrát, zatímco počet osob s VŠ vzrostl více než osmkrát), budou mít vyšší funkční a počítačovou gramotnost, tím širší nabídku možností na za-

jištění finančního bezpečí atd. Nové (přicházející) generace seniorů, jichž se především týká již zmiňované stárnutí populace, budou zdravější, emancipovanější a více proaktivně založené než kterákoliv generace předcházející. Každá společenská, ekonomická i technologická změna bude mít velký vliv na život ve stáří. Rozvoj plastické chirurgie a hormonální terapie umožní efektivnější boj proti vzhledovým projevům stárnutí, což ovšem nese spoustu nezamýšlených důsledků, které bude třeba pečlivě zvážit. Rozvoj automatizace a technologický pokrok může přinést kratší pracovní týden a větší míru práce z domova, což bude stírat rozdíly v disponibilním čase pro pracující a důchodce, kteří v uspěchané době „vyčnávají“ spoustou volného času. (I když spousta volného času je svým způsobem také mýtus, důchodci, které znám, jsou nejvytíženějšími lidmi v mém okolí). Medicínsko-technologický pokrok umožní dále překonávat choroby mládí a přivede ještě více lidí na práh stáří, celkové prodloužení života se však nedá očekávat. Statisticky by například možnost vyléčit choroby oběhového systému přineslo „pouhé“ dva až tři roky navíc, tedy nikoliv desetiletí. Technologie také již dnes přináší spoustu příležitostí pro seniory, kteří mají významná fyzická omezení. Díky internetu, interaktivním televizím, videokonferencím apod. budou mít příležitost se zúčastnit např. setkání spolužáků po 60 letech, aniž by museli opustit své lůžko. Vývojáři však musí ujit ještě velký kus cesty, aby technologie byly „přátelské“ k tomuto typu uživatele. Vždyť je to teprve nedávno, co byla představena tak dnes již základní věc jako mobilní telefon v úpravě pro seniory. Nemylme se ovšem, všechn tento pokrok má svůj líc i rub. Cílem snah, jako je např. metoda *age mainstreamingu*, tedy přijetí věku jako běžného hodnotícího hlediska v rozhodovacích procesech (vedle hledisek finančních, právních, ekologických apod.), je zvýšit citlivost společnosti na specifické potřeby života ve vyšším věku. Společnost přátelská vyššímu věku je totiž principiálně společnost přátelská všem generacím, dnes i zítra.

Shrnutí kapitoly Přístupy ke stáří v historii (a stáří zítra)

Při zkoumání historie stárnutí se můžeme spoléhat většinou jen na literární zdroje, tzn. nezkoumáme stáří, ale jeho reprezentaci, obraz, tzn. spolehlivost takových pramenů je vzhledem k literární stylizaci relativní. Dnešní euro-americká kultura vyrůstá z židovsko-křesťanské tradice. Z historie zjistíme, že se lidé nedoživali tak vysokého věku jako dnes, ale vždy existovalo určité procento dlouhověkých. Po fyziologicko-biologické stránce stáří vypadalo pravděpodobně velmi podobně. Moudrost zřejmě nebyla vnímána jako výsada stáří a stáří zřejmě nebylo předmětem bezpodmínečného uctívání, což dedukujeme z po-

třeby zavést úctu k rodičům jako součást biblického Desatera („Cti otce svého i matku svou a dobře se ti povede...“) Neúcta k rodičům je v Bibli obvykle spojena s určitou formou trestu, resp. úcta s odměnou již v „tomto“ světě, což odráží význam mezigeneračního učení – neúcta ke stáří má tendenci se opakovat v rámci rodiny i společnosti a nezřídká se vrací jako bumerang ke svým původcům. V období antiky bylo 6–8 % lidí starších 60 let. V antické literatuře obecně najdeme příklady jak pozitivního pohledu na stáří, který akcentuje psychické vyžívání, tak negativního, který napadá a zesměšňuje fyzická omezení stáří.

V předindustriálním období dochází k posunům křesťanského pohledu na svět, stárnoucí tělo se stává symbolem pomíjivosti a něčeho zavrženého. V období humanismu se stáří sice začíná stále více ve společnosti objevovat, první pokroky v péči o hygienu a zdraví dávají více lidem šanci se ho dožít, ale stále se stárne nepozorovaně, nedochází k převratným ztrátám rolí, ale k jejich postupné přeměně, stáří tolik nevyčívá „ven“ ze životního cyklu. V období industrializace dochází ke zlepšování zdraví populace a prodlužování věku, zároveň restrukturalizace pracovního trhu začíná preferovat mladé, kteří se stěhují za prací do měst (urbanizace).

Vznikají městské starobince, kde dožívají staří lidé, kteří nemají rodinu nebo se rodina o ně nechce či nemůže starat. Zjednodušeně lze shrnout, že se vždy stárlo jinak mužům a jinak ženám, bohatým a chudým, důchodové systémy na tom moc nezměnily, i když zamezily masové chudobě. Vždy byla vnímána nejednoznačnost procesu stárnutí, které na jednu stranu je vývojem, na druhou stranu mnoho věcí objektivně odnese. Přicházející generace seniorů budou zdravější, vzdělanější, emancipovanější a budou mít aktivnější styl života než kterákoli generace předcházející, budou mít i větší šanci na vytvoření finančního zabezpečení ve stáří. Vývoj medicíny a technologický pokrok budou zřejmě dávat více možností ke zmírnění vnějších projevů stárnutí, i ke kompenzaci seberealizace nebo sociálního kontaktu v případě pohybových či jiných handicapů stáří (internet, interaktivní televize, atd.). Zároveň každý pokrok s sebou přináší diskutabilní důsledky. Obecným východiskem v přístupu ke stáří se zdá být metoda „age mainstreamingu“ (přinášení věku do centra pozornosti), která spočívá ve zvýšení citlivosti společnosti na specifické potřeby života ve vyšším věku, tedy v realitě je na potřeby lidí ve vyšším věku pamatováno při rozhodovacích procesech o přijetí nejrůznějších zákonů, společenských opatření, rozhodnutí o stavbách, stavebních úpravách či o budování nových služeb (vedle hledisek finančních, právních, ekologických, atd.).

4. AGEISMUS

Výukové cíle:

Žáci

- vysvětlí pojem stereotyp a některé jeho zdroje;
- vysvětlí pojem ageismus – věková diskriminace;
- poukáží na některé jeho nejčastější projevy ve společnosti;
- diskutují věkové normy ve společnosti;
- problematizují „normalitu“ věkově diskriminačního chování;
- hledají možné zdroje strachu ze stáří, projevující se jako mýty, a analyzují je.

Pojem *ageismus* poprvé použil americký psychiatr Robert Butler v roce 1968 v článku *Washington Post* v souvislosti se segregací bytovou politikou. V sociální gerontologii se s konceptem však začíná intenzivněji pracovat až počátkem 90. let 20. století. Ke konci tohoto období se ageismus dostává i do diskurzu veřejného. Původní a dodnes pravděpodobně nejrozšířenější definice ageismu hovoří o diskriminaci lidí pro jejich stáří. Pojem bývá někdy opisován synonymem „*věková diskriminace*“ nebo „*diskriminace na základě věku*“. Celý problém ageismu je však širší. Jedná se o ideologii založenou na sdíleném přesvědčení o kvalitativní nerovnosti jednotlivých fází lidského životního cyklu. Tato ideologie se projevuje systematickou symbolickou i reálnou stereotypizací a diskriminací osob a skupin na základě jejich chronologického věku anebo na jejich příslušnosti k určité generaci (Vidovičová 2005).¹ Přestože se problém věkové diskriminace týká různých věkových skupin, největší pozornost je v této souvislosti věnována seniorům, u nichž je dle dosud dostupných zjištění tato forma diskriminace častější a má významnější sociálně-psychologické i ekonomické důsledky než u kohort mladších.

Mezi dosud identifikované *zdroje ageismu* patří celá škála faktorů od individuálně podmíněných psychologických vlivů, jako je např. strach ze smrti nebo nemoci, přes faktory podmíněné sociálně, např. již zmiňovaná modernizace či strukturální „*opožďení*“ mezi sociální změnou a její reflexí ve společnostech, až po zdroje kulturní, jako jsou hodnotové systémy nebo mediální kultura. Ageismus má tendenci se vyskytovat v kombinaci s dalšími formami diskriminace jako sexismus, rasismus, sociální exkluze.

Příkladem extrémní formy ageismu je problematizace věku a věkových norem. *Věkové normy* jsou obvykle chápány jako kolekce sociálních norem před-

stavujících pravidla pro chování vázané na určitý věk a – stejně jako jiné normy – mají tři základní charakteristiky: jsou sdílené, jsou povinné (obsahují implicitní nebo explicitní sdělení „musíš“) a jsou podpořeny pozitivními nebo negativními sankcemi. Věkové normy definují jak věkově vhodné chování, tak každodenní činnosti anebo časování a následnost významných životních událostí, tj. tranzicí mezi sociálními rolemi (sňatek, rodičovství, důchod, ale i smrt²). Ageismus pak žene pojetí věkových norem do extrémů, když implicitně nebo i explicitně stáří připisuje určitou, obvykle okrajovou roli nebo jej naopak z některých rolí vyjímá (např. ve stáří už se sex nehodí).

Druhým stavebním kamenem teorie ageismu je pojem „*stereotyp*“ (z řec. *stereos* – pevný a *typos* – ráz), což je stabilní prvek ve vědomí, regulující vnímání a hodnocení a ovlivňující názory, mínění, postoje i chování. Stereotypy jsou vytvářeny z jiných zdrojů, než je vlastní zkušenost, a jsou vytvářeny rodinnou výchovou, vzorem ze sociálního okolí, uznávaných autorit, přenosem skupinových norem, školou, sdělovacími prostředky a veřejným míněním.

Stereotyp je často neměnný, a to i v případě, že odporuje reálné objektivní zkušenosti. Má do značné míry funkční úkol zjednodušovat realitu, potlačit komplexitu objektivní skutečnosti a usnadnit přijetí nového. Na jeho základě jsme také schopni určitého vyhranění a chápání „sebe“ versus „ostatní“. Rozlišujeme autostereotypy a heterostereotypy v závislosti na tom, jsou-li zjednodušující pohledy vztaženy na vlastní skupinu nebo skupinu cizí (příkladem autostereotypu je domněnka seniora, že všichni staří lidé, kromě jeho samotného jsou chudí). Stereotypy stejně jako diskriminace, mohou být negativní i pozitivní.

Stereotypní mýty o stáří

Mýty o stáří jsou populární formou stereotypu. Název mýtus evokuje, že se jedná o něco, čemu máme tendenci věřit, co je hodně rozšířené, v čem je možná zrníčko pravdy, ale čemu v realitě nemusí mnoho odpovídat. Uvedme si příklad běžných mýtů, které pomáhají vytvářet ageistickou ideologii:

Mýtus chronologie (času): stáří se dá určit na základě věku.

Mýtus utrpení: protože jsou lidé starší, jsou nešťastní.

Mýtus odvržení a izolace: společnost o své starší nepečuje a izoluje je.

Mýtus závislosti a neproduktivity: protože lidé ve vyšším věku již obvykle nepracují v placeném zaměstnání, nejsou produktivními členy spo-

lečnosti.

Mýtus nemoci: stáří automaticky znamená úpadek a nemoc je součástí stárnutí.

Mýtus psychického úpadku: všichni starší lidé trpí psychickými problémy a duševními poruchami.

Jiné zdroje uvádějí následující *mýty o stáří*: nemoc, asexualita, ošklivost, duševní choroba, zbytečnost, izolace, chudoba, deprese. A existuje i řada dalších. Tyto mýty berou jednu výraznou charakteristiku určitého jedince a projektují ji na jedince ostatní. Tím vytváří imaginární skupinu, v níž všichni její příslušníci sdílejí danou charakteristiku. Mýty jsou „nebezpečné“ ne proto, že by úplně lhaly, ale proto, že neříkají tak úplně pravdu. Uvedme si příklad: považovat věk 60 let za začátek stáří je ze sociologického hlediska mýtus, protože někteří lidé mohou být v 61 letech opravdu staří, ale jiní doopravdy staří nebudou ještě alespoň sedm let atd. Senioři jsou díky silně variabilním vrstveně ukládaným životním zážitkům a zkušenostem jedním z nejvíce heterogenních uskupení v každé společnosti. Že se řada těchto mýtů nezakládá na pravdě, je zřejmé již z historického exkurzu a je dále osvětlena v krátkém náhledu na seniory.

Stereotypy velmi výrazně determinují naše postoje a ty zase naše chování. *Diskriminace* je příkladem takového chování vyvěrajícího z ideologie ageismu a ovlivňujícího přístup k seniorům v nejrůznějších oblastech sociálního života. Ze sociologických výzkumů vyplývá, že téměř každý třetí občan ČR starší 60 let a více než každý druhý starší 70 let zažil v nedávné době situaci, kdy se k němu někdo choval rozdílně jenom z důvodu jeho vyššího věku. Ageismus se však netýká jen nejstarších věkových kohort. Jedním z nejtypičtějších příkladů je např. diskriminace starších pracovníků na trhu práce, za které jsou v závislosti na oboru považováni už padesátníci nebo i lidé nad 45 let. Že se nejedná o zcela nový jev, potvrzuje 43 % osob nad 60 let, kteří si před důchodem hledali práci a setkali se s diskriminací na základě věku. S ageismem se často setkáváme i v běžné mluvě, v médiích i jinde v populární kultuře (vtipy o starých lidech, hrubé nadávky v hromadných dopravních prostředcích, blahosklonné oslovování apod.). Stáří je popisováno slovníkem méněcennosti a starší lidé slovníkem závislosti. Setkáváme se i s takovými názory, jako že by měl být starším lidem omezen přístup do politiky, aby nemohli tolik ovlivňovat dění ve společnosti (souhlasí 33 % respondentů) (Vidovičová 2005). Je zřejmé, že takto nepříznivé sociální

podmínky a omezené vnímání velké části populace může mít řadu psychosomatických i ekonomických důsledků. Navíc mohou představovat významný stresující faktor ovlivňující jak široce definované blaho (well-being) jedince, tak samotný blahobyt (well-fare) společnosti. Je-li totiž ageismus zakořeněn uvnitř sociálních systémů, pak hovoříme o společnostech s tendencí k věkové segregaci, kde je chronologický věk považován za kritérium pro vstup, výstup nebo participaci na sociálních rolích (Uhlenberg 2000). Takové společnosti se nezdá potýkají s plýtváním lidského potenciálu a jsou kritizovány pro omezování rovného přístupu k právům.

Je tedy česká společnost ageistická? Ve smyslu výše uvedené definice a na základě některých sociologických výzkumů se zdá, že ano. Používá totiž chronologický věk a stáří pro definici životních fází jako jeden z určujících elementů způsobu chování vůči jedincům, pro najímání a propuštění pracovníků, pro definici pracovních schopností a vymezení přístupu ke službám a statkům. Nejčastěji má zejména starší populace zkušenost s ageistickými formami stereotypů a chování, které se projevují v komunikaci: blahosklonná oslovení, zesměšňování, podceňování schopností kvůli věku. Jedná se především o individuální, negativní a otevřené formy věkově diskriminujícího chování. O něco méně často se objevují formy strukturální a institucionální, které se ovšem zdají být závažnější, neboť jsou vůči seniorům vnější a obtížněji neutralizovatelné. Zatímco v interpersonální komunikaci je možné na diskriminaci téměř bezprostředně reagovat, strukturální pravidla jsou neosobní a jejich původci vzdálení.

Pracovní trh se prokázal jako ideální prostředí pro empirickou identifikaci ageismu. Názor, že věk na pracovním trhu „znamená rozdíl“, potvrzuje nejen mínění populace, ale i „tvrdá“ statistická data. Podíly (ne)zaměstnaných, výše mzdy, struktura trhu práce a s ní spojená spokojenost na pracovním místě – zde všude nacházíme věkově specifické vzorce. Potvrzuje se, že negativní postoje vůči starším pracovníkům převládají nad pozitivními, že starším pracovníkům jsou připisovány stereotypní atributy v přímé souvislosti s jejich vyšším věkem, a na druhou stranu i oni sami trpí autostereotypy. Tyto negativní postoje navíc samy zvyšují rizika, kterým jsou pracovníci na pracovním trhu vystaveni. Ageismus je, stejně jako ostatní formy diskriminace, jen obtížně prokazatelný v přímém jednání zaměstnavatelů. Jistou výhodou při jeho zkoumání je dosud nedostatečně rozvinutý smysl pro politickou korektnost v těchto otázkách. Vzhledem k tomu, že tento koncept nebyl obecně odmítnut jako nemorální a nehumánní (např. na rozdíl od rasismu), nejsou ani jeho projevy potlačovány jako společensky nevhodné. Tento fakt, stejně jako politická laxnost

v přístupu k ageismu, bývá nezřídka vnímán jako důkaz zvyšující se problematičnosti věkové diskriminativního přístupu *per se*.

Pracovní trh ale nebyl jedinou oblastí, kde lze na výskyt kvalitativního rozlišování mezi osobami různého věku upozornit. Nejzřetelnějším příkladem je průběžně financovaný důchodový systém, kde je věk otevřeně centrální kategorií. Možnost změny se naskytá pouze v celkové redefinici konceptu důchodu a následné flexibilizaci jeho definičních podmínek. Mnohem komplikovanější, alespoň z teoretického pohledu, je odstranění ageistické ideologie ze struktury populární a mediální kultury. Eticky nejsložitější se pak jeví ageismus ve zdravotních a sociálních službách. V této oblasti se kombinují individuální a strukturální typy ageismu s typy otevřenými i skrytými, a to jak ve formě předsudků, tak ve formě diskriminace. Otázky diferenciací v této oblasti se dotýkají velmi komplexních problémů definice kvality života, jeho vývoje, a v neposlední řadě i jeho konce.

Postoje ke stáří jsou ovlivněny řadou faktorů. Jako jeden z hlavních jsme již výše uvedli věk a dále jsou to některé z faktorů nižšího sociálního statusu, které mohou k negativnějšímu pohledu na stáří významně přispívat. Například faktory jako subjektivní chudoba a strach ze ztráty zaměstnání mohou produkovat obavu ze zajištění budoucnosti ve stáří, často ztotožněném s (nuceným) opuštěním pracovního trhu v předem určený, věkem definovaný čas. Spekuluje se, že v pozadí nižšího sociálního statusu se skrývá celkově snížené hodnocení subjektivní kvality života.

Obecně z dosavadních výsledků výzkumu ageismu v ČR vyplývá, že ve všech zkoumaných situacích respondenti častěji o ageistickém chování slyšeli, než jej sami zažili. Při očekávaném vývoji diskuse o ageismu by jeho empirická evidence měla postupně v čase růst s tím, jak se bude dále informovanost o ageismu zvyšovat a poroste citlivost populace na jeho projevy. V určitém časovém bodě by pak měla křivka empirické evidence ageismu klesat tak, jak v důsledku tohoto vývoje bude klesat jeho skutečná prevalence v jednání a strukturách.

„V otázce věku, stejně jako v případě rasy nebo pohlaví, není Skyla předsudku nikdy daleko od Charibdy popírání rozdílů mezi lidmi – rozdílů, které musí být přiznány a rozvíjeny“ (Cole in Phillipson 2002:49). Lidé prochází v průběhu času řadou různorodých změn a v pozdějších fázích svého života jsou z logiky vývoje jiní, než když do něj vstupovali. Opositem od diskriminace/diferenciací by proto neměla být unifikace, ale diverzifikace, různost. Protikladem ageismu by neměla být věková jednotnost, ale *respekt k věkové různosti*. Ilustrativně tento přístup shrnuje výrok Muhammada Aliho: „Člověk, který se v padesáti dívá na svět stejně, jako by mu bylo dvacet, promarnil třicet

let života“ (*Navždy...* 2003).

Shrnutí kaitoly Ageismus

Ageismus je obvykle znám jako diskriminace lidí na základě věku, problém je však širší: jedná se o ideologii založenou na sdíleném přesvědčení o kvalitativní nerovnosti jednotlivých fází životního cyklu. Projevuje se symbolickou i reálnou stereotypizací a diskriminací osob a skupin. Zdroji ageismu mohou být: strach ze smrti, z nemoci, z nízkého sociálního statusu, dále „opozdění“ mezi sociální změnou a její reflexí ve společnosti, hodnotové systémy, mediální kultura. K projevům ageismu patří věkové normy – spojení věku s určitým věkově vhodným chováním (např. „ve stáří se nehodí mít sex“). Dalším základním prvkem ageismu jsou stereotypy. Stereotyp je ustálená představa zabudovaná v našem vědomí, která nepramení z naší vlastní zkušenosti, ale přejímáme ji rodinnou výchovou, přebíráním sociálních norem našeho okolí, sdělovacími prostředky atd.; ovlivňuje naše názory, postoje, chování. Stereotyp zjednodušuje, a tak zkrusluje realitu, zevšeobecňuje určitou charakteristiku určitého jedince na ostatní. Mezi nejčastější stereotypy o stáří patří: stáří je neproduktivní, protože senior nepracuje v placeném zaměstnání, staří lidé jsou automaticky nemocní, stáří se dá určit na základě věku, společnost o své starší nepečuje, staří lidé jsou nešťastní, duševně nemocní, nežijí sexuálním životem (srovnej s kapitolami I–III). Ze sociologických výzkumů vyplývá, že každý třetí občan starší 60 let a každý druhý starší 70 let zažil v nedávné době situaci, kdy se k němu někdo choval rozdílně na základě jeho věku. S ageismem se můžeme setkat na individuální rovině (v komunikaci, způsob oslovení, vtípy o starých lidech), nebo na institucionální rovině, systémové (pracovní trh, zdravotnictví, média). Diskriminaci na základě věku zažívají nejen senioři, ale např. lidé řekněme po 45. roce, kteří si hledají novou práci, ale i mladí lidé (př. problém nezaměstnanosti absolventů). Ageismus zabudovaný do sociálních systémech společnosti (tzn. chronologický věk je kritériem pro vstup, výstup, participaci na sociálních rolích) vede k plýtvání lidským potenciálem a k omezování rovného přístupu k právům, službám a statkům. Protikladem k ageismu a východiskem je jednotnost přístupu k různým věkům při současném respektování specifik a specifických potřeb každého lidského věku.

5. MÉDIA A OBRAZ STÁŘÍ

Výukové cíle:

Žáci

- vysvětlí pojem sociální konstrukce světa;

- zhodnotí mediální diskurz stárnutí;
- pracují s mediální informací.

Stáří je fenomén sociálně konstruovaný a média při tvorbě tohoto konstrukturu hrají nezanedbatelnou úlohu. *Teorie sociální konstrukce* hovoří o tom, že svět kolem nás není pevně daný, ale je „konstruován“ aktéry v procesu interakce. Je-li něco aktérem vnímáno jako reálné, pak se to také reálným stává. Ilustrací tohoto procesu je tzv. *sebenaplňující se proroctví* – např. pokud dostatečný počet lidí uvěří, že jejich banka má potíže a začnou hromadně vybírat úspory, banka skutečně zkrachuje. Jiný příklad: pokud Vám dostatečný počet lidí začne říkat, že jste ve stáří neschopný, Váš objektivní výkon začne klesat, bez ohledu na Vás skutečný. V teorii ageismu jsou média a populární kultura označena jako jeden z možných zdrojů ageismu, protože pokud ve veřejném diskurzu replikují ageistické představy, prodlužují jejich životnost a podílejí se na tvorbě jejich „pravdivosti“. I když se médiím daří vzbuzovat iluzi, že předkládané informace jsou věrným odrazem reality, vše, co nám média předkládají, je jen určitou *repräsentací* – převyprávěním přispívajícím k dalšímu konstruování okolní reality. Extrémní formy mediální repräsentace reality shrnuje populární výrok „co není v médiích, jako by ani nebylo“. Nutno dodat, že diváci či čtenáři však nejsou zvyklí tyto skutečnosti kriticky reflektovat. Podle Burtona a Jiráka (2001) prozrazují médii sdílené stereotypy mnohé i o společnosti, v níž působí. Tím se uzavírá jakýsi pomyslný koloběh. Média odráží prostředí svého vlivu, přičemž jej sama zpětně re-konstruují.

V roce 2005 byla na objednávku Diakonie ČČE v Praze v souvislosti s obsažným projektem „Senior a já“ (grantový projekt NROS, E. Hrabětová) proveden první pilotní výzkum mediálního obrazu seniora (Sedláková, Vidovičová 2005). Tato studie analyzovala mediální sdělení pěti velkých deníků a hlavní zpravodajské relace tří největších celoplošných televizí za rok 2004. Z výsledků vyplývá, že v českém mediálním prostředí je problematika seniorů pod-repräsentovaná co do množství poskytovaných informací, jejich variability i objektivity zpracování. S výjimkou jednoho deníku (Mladá fronta Dnes) nelze mluvit o systematickém pokrytí této tematiky. Senioři jsou skupinou, o níž je médii tištěnými i audiovizuálními referováno selektivně a stereotypizujícím jazykem.

Tematické pokrytí života seniorů bylo ve sledovaných periodících značně selektivní a lišilo se dle své intenzity v rámci jednotlivých periodik. Obecně lze říci, že „nejžhavějšími“ tématy ve sledovaném období byly finanční otázky (a to zejména problematika důchodů a jejich reformy v důsledku demografického

stárnutí populace ČR) a zprávy, ve kterých jsou senioři spojováni s trestnými činy, nejčastěji jako jejich naivní a bezbranné oběti, ale relativně frekventovaná jsou i sdělení o pachatelích různých trestných činů v „důchodovém věku“. Přestože se poměrně vžil označení a rozlišení periodik na „bulvární“ a „seriózní“, zejména v těchto dvou nejčastěji sledovaných tematických kategoriích bylo velmi obtížné tuto pomyslnou dělicí čáru vysledovat. Téměř všechna periodika užívají lehce bulvarizujícího jazyka a přívlastků, které mají za cíl zvýšit dramaticčnost obvykle detailně popisované události nebo zkratkovitě vyjádřit její náplň, často daleko přesahující běžný zpravodajský cíl. Lze vysledovat i ageistické tendence při výběru událostí. Mnohé by neplnily potřebné předpoklady pro překročení prahu publikovatelnosti, pokud by její hlavní aktér byl v jiném věku než seniorském. Zajímavé je i zjištění, že neexistuje žádný úzus či věková hranice, od kdy je aktér nazýván blahosklonnými a stereotypizujícími přízvisky. Jako „stařenka“ či „důchodkyně“ je ve sledovaných zprávách běžně označena žena ve věku lehce přes šedesát i devadesátice.

Příklad textu a jeho komentář

ČR v roce 2050: Důchodci pomřou hladý? Statistici: Čeká nás černá budoucnost! Nebude mít kdo vydělávat.ⁱ (Blesk 9. 1. 2004, str. 8, Kateřina Nová)

ČR – Hruzná budoucnost čeká Českou republiku za 50 let! Už teď jsou Češi nejstarší ve své historii. Na lidi v důchodu ale má zatím kdo vydělávat. V roce 2050 bude na našem území o 800 tisíc obyvatel méně. A nejpochetnější generací budou lidé nad 60 let. Co to znamená? To záleží na politicích.ⁱⁱ Buď budeme v důchodu žít z vlastních úspor, nebo budeme platit nekřesťanské daně.ⁱⁱⁱ Statistici došli k několika varujícím závěrům. „V roce 2050 bude v ČR 9,4 miliónu obyvatel, proti dnešním 10,2 miliónům. To je střední výpočet, který uvažuje, že vývoj bude pokračovat podobně jako dosud,“ uvedl předseda Českého statistického úřadu (ČSÚ) Jan Fišer. Úbytek obyvatel ještě podle něj není to nejhorší.^v Mnohem dramatictější je právě stárnutí populace, a to se budou lidé dožívat až o šest let vyššího věku než dnes. Na současné důchodce vydělávají především silné ročníky třicátníků narozené v 70. letech.^{vi} Kdo ale bude vydělávat na ně?^{vii} Po nich se už rodilo dětí jen méně a méně. Ekonom Tomáš Landa tvrdí, že to je v rukou politiků^{viii}. „Pokud bude vládnout levice, nejspíš se budou zvyšovat daně, aby ‚balík‘ na důchody byl co největší. Pravice pak pravděpodobně podpoří podnikání a bude

lidi tlačit, aby si na své stáří pokud možno ušetřili,“ zauvažoval o dvou možnostech. Podle jeho slov zatím nikdo tento problém nevyřešil. I v západní Evropě se státy zadlužují. „Tak to může fungovat ještě tak padesát sto let. Co pak, to netuší nikdo,“ dodal. Vláda chce podle premiéra Vladimíra Špidly významně podporovat především druhé a třetí dítě v rodině. „Ukazuje se, že touha po dítěti je do té míry lidská a hluboká, že rodina, která může mít děti, tak jedno dítě má vždycky, ale nerodí se druhé a třetí dítě,“ řekl Špidla. Kromě stárnutí a ubývání čeká český stát přibývání lidí „zvenku“. Jejich počet bude každý rok o 25 tisíc vyšší než těch, kteří se vystěhovali. „I naši republiku budou obyvatelé určitých zemí chápat jako cílovou zemi s větší sociální a ekonomickou vyspělostí,“ řekl Fišer.

Ukázka možné analýzy textu:

^I Výrazný titulek evokující tragickou, černou budoucnost, která bude mít fatální následky pro jednotlivce i celé skupiny. Taková rétorika přispívá k rozdmýchávání *demografické paniky* – hrůze z budoucího vývoje v závislosti na věkové struktuře obyvatelstva. Takový postoj je zdrojem i projevem ageismu a je neoprávněný.

^{II} Lze předpokládat, že výrok byl statistikům pouze připsán, neboť statistická věda takové závěry neposkytuje. Navíc se jedná o čistou spekulaci, kterou řada ekonomických teorií relativizuje.

^{III} Odkaz na to, že politikové rozhodují o osudu společnosti, je projevem paternalismu a může přispívat k prohlubování fatalistického či neaktivního přístupu k věcem veřejným.

^{IV} Tato formulace nabízí pouze dvě řešení, což je výrazným omezením reality a vytváří dojem bezvýchodnosti. Vžitý slovní obrat „nekřesťanské daně“ není reflektován, neboť daň židovská byla 10 %, kdežto daň raných křesťanů byla 100 % (sdílení veškerého majetku).

^V Hodnotově zabarvený výrok odsuzující stárnutí obyvatelstva – jeden z největších důkazů vyspělosti lidstva – jako něco „nejhoršího“. Ageismus v čisté podobě.

^{VI} Otázka odráží ageistický předpoklad, že senioři jsou ekonomicky neaktivní a nepodílejí se na (re)produkci HDP. Přitom senioři patří k významné ekonomické, pracovní, kupní i pečovatelské síle.

^{VII} Tato rétorická otázka poukazuje na nedostatečné uchopení otázky v celé její komplexitě. Z logiky systému na současné důchodce „vydělávají“ jejich děti ze 70. let. Pokud ovšem tito ze 70. let neinvestovali do

svých dětí, které by jim poskytly zajištění ve stáří (a mění proto logiku systému), musí pak do svého stáří investovat přímo – tedy spořením apod. Jeden by se mohl zamyslet i nad tím, která z investic (penzijní spoření a větší daně vs. děti) je stabilnější a má větší návratnost.

^{viii} Opakuje se paternalistický přístup. Navíc dovedeno ad absurdum: „v rukou politiků“ řešení problému zůstává pouze v případě levice, protože pravice – jak se uvádí dále – předává řešení do rukou jednotlivce.

Shrnutí:

Článek velmi dramatizujícím, stereotypním a ageistickým způsobem prezentuje závěry demografické prognózy obyvatelstva. Nejsou zde prezentovány jen závěry prognostických výpočtů, ale je na ně nabalena řada hodnotově zabarvených tvrzení a komentářů. Prostor je pak využit k podprahové kritice politické reprezentace, což se samotným faktem stárnutí populace souvisí jen nepřímě.

Shrnutí kapitoly Média a obraz stáří

Podle teorie sociální konstrukce není „realita“ – svět, ve kterém žijeme – pevně daná, ale je konstruována v interaktivním procesu zúčastněnými aktéry. Je-li účastníkem děje či systému něco vnímáno jako reálné, potom se to také reálným stává. Média jsou dnes vlivným aktérem při vytváření „reality“, neboť vše, co předkládají, je jen určitou prezentací, převyprávěním, nikoli skutečností. Diváci či čtenáři bohužel nejsou zvyklí kriticky reflektovat rozdíl mezi mediální prezentací a skutečností. Média zároveň odrážejí leccos o společnosti, v níž působí. Média a populární kultura jsou v teorii ageismu označena jako jeden z jeho zdrojů – pokud opakují ageistické představy, tak jednak prodlužují jejich životnost, jednak „potvrzují“ jejich „pravdivost“. Z prvního výzkumu mediálního obrazu seniora v českých médiích provedeného v r. 2005 vyplývá, že v českých médiích je problematika seniorů podprezentovaná co do množství poskytnutých informací, objektivitě zpracování i nerovnoměrného pokrytí celé tematiky. Je hovořeno selektivně pouze o některých tématech, navíc stereotypizujícím jazykem. Z témat jsou akcentována: problematika důchodů, finanční otázky, zprávy o seniorech spojené s trestnými činy – senioři jako naivní oběti i pachatelé. Téměř všechna periodika užívají lehce bulvarizujícího jazyka a přívlastků s cílem zvýšit dramatickosti události.

6. TERMINOLOGIE

Výukové cíle:

Žáci

- vysvětlí základní sociologické a demografické pojmy;
- vnímají stáří jako proces a změnu;
- kriticky přistupují k mediálním zkratkám (interpretace indexů závislosti, demografických prognóz).

Sociologie stárnutí (někdy také nazývaná sociogerontologie nebo sociální gerontologie) je odvětvím sociologie zabývajícím se *stárnutím* a *stářím* jako sociální kategorií, která modifikuje svůj obsah dle společenského a kulturního kontextu. Z pohledu sociologie je tedy stárnutí a stáří něco velmi proměnlivého, variabilního a ve svém důsledku také nestálého. V tom se výrazně odlišuje od jiných věd jako třeba medicína, která má pro stárnutí své biologické definice, nebo od demografie, která pro definici stáří využívá jakéhosi úzu, obvykle spojeného s chronologickým věkem. Předmětem zájmu sociologické disciplíny jsou skupiny tzv. starých lidí a individua v jejich společenském kontextu. Ono „takzvané“ odkazuje právě k sociální ukotvenosti chápání „starosti“ v daném prostředí, společnosti či skupině a k *sociální konstrukci* pojmu stáří. Stáří není něco daného, ale něco, co je neustále vytvářeno sociálními aktéry a jejich interakcemi. Společnosti jsou věkově heterogenní, různorodé.

Každá společnost se skládá z různých *věkových kohort*, což jsou skupiny lidí narozených např. v určitém roce (kohorta narozená 1974), a z různých *věkových skupin*, což jsou lidé v určitém věku, např. čtyřicátníci. Společnost je tak množinou různých věkových skupin.

K seniorům samotným bývá nezřídka mylně odkazováno jako k *sociální skupině*. Abychom je však mohli považovat za sociální skupinu, musela by tato vykazovat některý z definičních znaků skupiny: vztahy, komunikační síť, společnou činnost nebo cíl, či sdílení normativního rámce, pocit vymezení vůči „oni“, „těm druhým“. Starší a staří lidé de facto žádný z výše popsaných znaků sociální skupiny nevykazují. Seniors je obtížné považovat za skupinu i ve velmi širokém pojetí tohoto pojmu – tedy seskupení lidí vzniklé na základě určitých kritérií či společných znaků. Ty se totiž u stáří – ze sociologického hlediska – hledají spíše obtížně. Trefně (a věcně správně) to myslím vystihuje řeční, že „staří lidé jsou mladí lidé, kteří žijí delší dobu“.

Stárnutí je biologická danost s relativně malou variabilitou v historickém čase. Člověk stárne od svého vzniku a přibližně stejně tak dlouho pravděpodobně trvá jeho fascinace tímto procesem. Podle některých pramenů existuje

v současnosti více než 300 definic, které sice nevysvětlují *proč* (stárneme), ale napomáhají pochopit *jak*. Tyto snahy jsou odleskem historicky zakotvené snahy stárnutí oddálit, zpomalit či dokonce zastavit a mají hodně společného s mýtickou snahou o nesmrtnost. Moderní formy hledání fontány věčného mládí se označují anglickým výrazem „anti-ageing“ ([antiejdžnik], česky: proti-stárnutí) a zahrnují metody od plastické chirurgie a krémům proti vráskám po kliniky, kde se můžete nechat zmrazit pro budoucnost.

Délka života je v demografii měřena několika způsoby. Prvním z nich je *naděje na dožití* (e_x) někdy označovaná jako *střední délka života*. To je matematicky vyjádřený ukazatel, kolik může daný jedinec očekávat, že se dožije let, pokud se nezmění úmrtnostní poměry ve společnosti (tj. bude se umírat stejně jako v době, kdy je ukazatel vypočítáván). Statistikové jej vypočítávají pro různý věk (to je ono „ x “ v dolním indexu), protože se samozřejmě mění. V principu dochází k prodlužování naděje na dožití po překonání kritického období kojenecké úmrtnosti a např. mladšího středního věku, kdy zejména mladí muži nadměrně často umírají z důvodu tzv. vnějších příčin (úrazy, autonehody apod.).

Naděje na dožití se odlišuje od *průměrného věku*, což je aritmetická hodnota odrážející věk všech jedinců v populaci. Mezi lety 1909 a 2003 v českých zemích vrostla naděje na dožití při narození o více než 29 let pro muže a téměř 33 let pro ženy. Muž – padesátník měl na začátku 20. století naději dožít se ještě dalších 19 let, zatímco dnes je to ještě o 6 let více, u žen činí rozdíl dokonce devět a půl roku ($e_0 = 78,5$). Trend prodlužování naděje na dožití se však nezastavil ani přes rozvoj nových, civilizačních chorob, rostoucí stres a zhoršující se životní prostředí. Podle některých odhadů tak budou mít muži narození v roce 2030 naději na dožití 78,9 let a ženy 84,4 let.

V této souvislosti hovoříme i o *normální délce života*, což je nejčastější věk zemřelých. V důsledku těchto bezprecedentních úspěchů lidské humanity se lidský život postupně prodlužuje. Kam až může tento trend zajít, nevíme. V principu existují dva tábory: jeden tvrdí, že naděje na dožití se bude dále prodlužovat až do biologické hranice života, která se předpokládá někde kolem věku 120 let a tam se zastaví, tj. naděje na dožití se velmi přiblíží délce života (maximum lidí se bude dožívat nejdelšího možného věku). Příkladem dlouhověkosti je nepochybně Japonsko, kde v roce 1960 nebyl žádný stoletý člověk, dnes jich je 23 tisíc a jejich počet se zdvojnásobuje každých šest let. V ČR narostl v průběhu roku 2003 počet stoletých a starších o 50 osob na počet 278, z toho 233 bylo žen. Druhý tábor vědců zajímajících se o délku života má za to, že jelikož se naděje na dožití zvyšuje po určitou dosti dlouhou dobu lineár-

ně, bude v tomto trendu pokračovat, pravděpodobně bez omezení, a lidský život tak vlastně nemá hranice. Zejména tento druhý přístup otvírá mnoho etických otázek hodných hollywoodského sci-fi trháku. Nezáleží totiž vždy na délce života, ale často především na jeho kvalitě. Starořecký mýtus vypráví o fatální chybě řecké bohyně červánků Eós, které si sice vyprosila pro svého milovaného Títhóna nesmrtelnost, ale na věčné mládí zapomněla...

Demografická prognóza

Demografická prognóza nám dává informaci o věkovém složení dané populace a na základě znalosti současného stavu je schopna s určitou mírou přesnosti poskytnout také výhled do budoucna. Při vytváření demografických prognóz se vedle výchozího stavu (obvykle se vychází z posledního sčítání lidu, cenzu) bere v potaz reprodukční chování populace (tj. plodnost žen), úmrtnostní poměry a migraci. Nízké varianty počítají jen s malým nárůstem nebo stagnací úhrnné plodnosti, pomalejším nárůstem naděje na dožití a nižším migračním saldem, u vysokých variant je tomu naopak.

Projekce jsou ve skutečnosti jen velmi nepřesným odhadem budoucí věkové struktury, jsou ovšem jediným nástrojem, který máme k dispozici. Při jejich tvorbě však nelze předvídat nepředvídatelné události a změny, které jsou však velmi pravděpodobné. Zásahem do populační struktury mohou být i různá pro-populační opatření. Jejich důsledkem například, v kombinaci se zesílenou plodností zmíněných poválečných ročníků, je tzv. druhá česká baby-boom vlna sedmdesátých let („Husákovy děti“). Zajímavostí je, že tato druhá vlna se již znovu nereprodukuje v potřebné míře (pro prostou výměnu generací je potřeba 2,14 dětí na ženu, my dnes máme cca 1,19), a tak dochází k obavám, že pokud se tento trend nezmění, bude složka starších lidí výrazně převažovat nad složkou dětskou a populace se bude početně zmenšovat. Tento vývoj lze odhadnout cca do roku 2030, protože senioři tohoto období jsou ročníky narozené právě kolem 1970. S postupujícím časem ztrácejí všechny prognózy významně na přesnosti, protože ještě ani všechny matky „prognózovaných“ dětí roku 2050 se nenarodily.

Při troše fantazie lze každou společnost rozdělit na dvě poloviny podle mediánu věku (prostřední hodnota). Tento mediánový věk nám přibližně rozdělí populaci na „mladší“ a „starší“ polovinu. V ČR je to věk přibližně 38 let, 36 let pro muže a 40 let pro ženy. Zatímco počátkem šedesátých let patřili

pětatřicátníci mezi starší polovinu populace Česka, v ne tak vzdálené budoucnosti budeme padesátníky zcela legitimně považovat za mladíky. Některé Sociologické výzkumy (Ageismus 2003, VÚPSV) ukazují, že 25 % populace starší 15 let souhlasí s tvrzením, že stáří lze určit věkem, a určují začátek stáří v průměru na 63,6 let. Je zde samozřejmě závislost na věku respondenta. Zatímco stáří pro patnácti až devatenáctileté začíná v průměru v 56,9 letech, pro ty o deset let starší už v 61,4 letech, pro sedmdesátníky a starší je to až v 66,3 letech. Někteří autoři dokonce říkají, že dochází k procesu *omlazování společnosti*, nikoliv ke stárnutí. Ukazují, že vývoj uvnitř věkové struktury populace se vyvíjí ve směru stárnutí mladé generace (zmenšování podílu dětí 0–10 let na počtu jejich rodičů 30–40 let) a naopak omlazování generace starší (snížování podílu osmdesátiletých a starších na skupině šedesátníků až sedmdesátníků).

Indexy závislosti

V mediálních sděleních, která se věnují problematice stárnutí společnosti a jeho ekonomickým souvislostem, se často dočteme o indexu závislosti, s pomocí kterého bývá „vysvětleno“, že kvůli zvyšujícímu se počtu starších lidí v naší populaci je česká ekonomika (potencionálně) v krizi. Je však důležité těmto indexům dobře porozumět. Indexů závislosti, které jsou matematickou hodnotou vztahující k sobě počty osob v určitém věku, může být v podstatě pět:

- *Index stáří*: počet osob ve věku 60+ (nebo 65+) na 100 dětí ve věku 0–14 let;
- *Index závislosti I*: počet dětí 0–14 let na 100 osob ve věku 15–59 let;
- *Index závislosti II*: počet osob ve věku 60+ na 100 osob ve věku 15–59 let;
- *Index ekonomického zatížení*: součet počtu dětí ve věku 0–14 a osob ve věku 60+ na 100 osob ve věku 15–59.

Pátý index tzv. *skutečného ekonomického zatížení* však vůči sobě nestaví věkové skupiny, ale bere ohled na skutečnou ekonomickou aktivitu osob v populaci. Předchozí indexy totiž automaticky předpokládají, že všechny osoby nad 60 let (resp. 65 let) jsou ekonomicky neaktivní, zatímco všechny osoby mezi 15 a 59 lety jsou ekonomicky aktivní. Tyto hrubé indexy neberou ohled na prodlužující se dobu přípravy na povolání, míry nezaměstnanosti, období rodičovské dovolené, počty lidí ve výkonu trestu, osoby s těžkou invaliditou apod. Při zohlednění většiny těchto výjimek zjišťujeme, že v ČR je dnes ekonomicky aktivní cca 46 %

populace, tj. na jednoho ekonomicky aktivního připadá v průměru o něco více než jeden ekonomicky neaktivní. Potencionální ekonomická krize tak nehrozí v důsledku stárnutí populace, jak se často ve zkratce prezentuje, ale v důsledku problémů s ekonomickou aktivitou, což není tolik problém demografický, jako problém nastavení pracovního trhu.

V předchozích odstavcích jsme se pohybovali především na poli demografie, a tudíž jsme hovořili zejména o věku chronologickém. Stáří však nelze bezpečně definovat chronologicky, neboť rozdíly ve fyzickém, psychickém i sociálním stavu jedinců stejného chronologického věku jsou značné. Kdybychom si porovnali např. dva slavné americké prezidenty T. Roosevelta a B. Clintona, kteří oba nastoupili do úřadu kolem svých 45 let, viděli bychom na jedné straně „strejčka s cviklem“, knírem a odulými tvářemi, zatímco na straně druhé bychom viděli hladce oholeného šviháka v nejlepších letech. Podle některých historických výzkumů bylo babičce, popsané tak idylicky v bestselleru Boženy Němcové, asi 54 let. Tento rozdíl by nám však ilustroval nejen rozdíl mezi dvěma osobami ve stejném věku, ale i rozdíl vnímání věku v historickém pohledu. Nazýváme jej *efektem kohortní změny* a nemusí být tak dobře viditelný jen v dlouhém časovém odstupu. Kohorta narozená kolem roku 1975 považuje internet za vymoženost posledních let, pro kohortu narozenou kolem roku 1985 „tady byl internet přece vždycky“.

Shrnutí kapitoly Terminologie

Společnost se skládá z věkových kohort (kohorta = skupina lidí narozených v určitém roce, např. 1974) a z věkových skupin (= lidé v určitém věku, např. čtyřicátníci, tj. 40–49). Společnost je množinou různých věkových skupin. Senioři bývají někdy nesprávně prezentováni jako sociální skupina. Jedná se o špatné použití pojmu, neboť nenesou znaky definující sociální skupinu: společnou činnost nebo cíl, sdílení systému norem platných jen pro tuto skupinu, komunikační síť, vztahy, pocit vymezení vůči „těm druhým“. Naděje na dožití (někdy nazývaná též střední délka života) je matematický ukazatel, kolik může jedinec v určitém věku očekávat, že se dožije let, pokud nedojde ke změně úmrtnostní poměrů/podmínek. Statistikové jej vypočítávají pro každý věk zvlášť, protože každé životní období s sebou nese jiná rizika. Průměrný věk je aritmetický průměr věku všech jedinců v populaci. Normální délka života je nejčastější věk zemřelých. Demografická prognóza na základě aktuálních údajů o počtu a věkovém složení obyvatel, o reprodukčním chování, úmrtnostních

poměrech a migraci nastíní s určitou mírou přesnosti výhled věkového složení populace a počtu obyvatel do budoucna. Medián věku je věková hranice, která populaci teoreticky rozděluje na mladší a starší polovinu (počátkem 60. let 20. stol. patřili pětatřicátníci mezi starší polovinu obyvatelstva, nyní je mediánem věk zhruba 38 let).

V mediálních sděleních, která se věnují problematice stárnutí společnosti a jeho ekonomickým souvislostem, se často dočteme o indexu závislosti, s pomocí kterého bývá „vysvětleno“, že kvůli zvyšujícímu se počtu starších lidí v naší populaci je česká ekonomika (potencionálně) v krizi. Je však důležité těmto indexům dobře porozumět. Existuje několik indexů, které jsou matematickou hodnotou vztahující k sobě počty osob v určitém věku.

- *Index stáří*: počet osob ve věku 60+ (nebo 65+) na 100 dětí ve věku 0–14 let;
- *Index závislosti I*: počet dětí 0–14 let na 100 osob ve věku 15–59 let;
- *Index závislosti II*: počet osob ve věku 60+ na 100 osob ve věku 15–59 let;
- *Index ekonomického zatížení*: součet počtu dětí ve věku 0–14 a osob ve věku 60+ na 100 osob ve věku 15–59.

Index tzv. skutečného ekonomického zatížení proti sobě nestaví věkové skupiny, ale bere ohled na skutečnou ekonomickou aktivitu osob v populaci. Nelze totiž předpokládat, že všechny osoby nad 60 let (resp. 65 let) jsou ekonomicky neaktivní, zatímco všechny osoby mezi 15 a 59 lety jsou ekonomicky aktivní, tak jak to dělají ostatní „hrubé“ indexy, které neberou ohled na prodlužující se dobu přípravy na povolání, míry nezaměstnanosti, období rodičovské dovolené, počty lidí ve výkonu trestu, osoby s těžkou invaliditou apod. Při zohlednění většiny těchto výjimek zjišťujeme, že v ČR je dnes ekonomicky aktivní cca 46 % populace, tj. na jednoho ekonomicky aktivního připadá v průměru o něco více než jeden ekonomicky neaktivní. Potencionální ekonomická krize tak nehrozí v důsledku stárnutí populace, jak se často ve zkratce prezentuje, ale v důsledku problémů s ekonomickou aktivitou, což není tolik problém demografický jako problém nastavení pracovního trhu.

Poznámky:

¹ Pojem ideologie používáme v kritickém smyslu jako soubor sdílených představ a názorů, jejichž smyslem je legitimizace zájmů dominantních skupin ve společnosti.

² Zemřít v mladším věku je obvykle chápáno jako méně vhodné než zemřít po 70. roku života.

Literatura

- Austad, S. N. 1999. Proč stárneme. Praha: Olympia
- Kuchařová, V., Rabušic, L., Vidovičová, L. 2002. Život ve stáří. Zpráva o výsledcích empirického šetření. Praha: Socioklub a VÚPSV.
- Vidovičová, L., Rabušic, L. 2003. Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu. Praha, Brno: VÚPSV.
- Vidovičová, L. 2005. Věková diskriminace – ageismus: úvod do teorie a výskyt diskriminačních přístupů ve vybraných oblastech s důrazem na pracovní trh. Praha, Brno: VÚPSV.
- Tošnerová, T. 2002. Ageismus. Průvodce stereotypy a mýty o stáří. Praha: Ambulance pro poruchy paměti.
- Palmore, E.B. 1999. *Ageism: Negative and Positive*. New York: Springer Publishing Comp.
- Mc Innes, A. 2004. Meldrew or Metuselah: the mythology of old age. *Generations Review*, vol.14., October 2004, pp. 22–24
- Možný, I. 1990. Moderní rodina. Mýty a skutečnosti. Brno: Blok.
- Haškocová, H. 1990. Fenomén stáří. Praha: Panorama.
- Foucault, M. 1994. Dějiny šílenství. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Johnson, P., Thane, P. (eds.) 1998. *Old age: From Antiquity to Postmodernity*. London: Routledge.
- Statistická ročenka 2002. Praha: ČSU.
- Papeš, Z. et al. 2000. „Zdraví obyvatelstva v ČR“ *Zdravotnictví v České republice* 3 (3): 6–14.
- Kopecká, P. 2002. „Koncept kvality života seniorů v České republice“ *Zdravotnictví v České republice* 5 (1–2):71–75

Sociologické výzkumy, z kterých byly čerpány informace:

- Population Policy Acceptance Study – ČR II (2002) (MU FSS Brno) viz Vidovičová, Rabušic (2003)
- Ageismus 2003 (VÚPSV, Praha, Brno) viz Vidovičová (2005)
- souhrnný přehled ve výzkumné zprávě: Vohralíková, L., Rabušic, L. 2004. *Čeští senioři včera, dnes a zítra*. Brno: VÚPSV.